

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ AHLÂK RİSALELERİNDEN TERBİYE-İ İSLÂMİYYE ÜZERİNE BİR İNCELEME

A Study on "Terbiye-i Islâmiyye" from II. Abdülhamit Period Moral Tractates

RECEP UÇAR

DR. ÖĞR. ÜYESİ İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
ÖĞRETİM ÜYESİ
recep.ucar@inonu.edu.tr

AHMET YAMAN

MALATYA AİHL MESLEK DERSLERİ ÖĞRETMENİ
ahmetyaman0101@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
14 Kasım / November 2017

Kabul Tarihi / Accepted
28 Mayıs / May 2018

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf/Cite as

Uçar, Recep- Yaman, Ahmet "II. Abdülhamid Dönemi Ahlâk Risalelerinden Terbiye-İ İslâmiyye Üzerine Bir İnceleme- A Study on "Terbiye-i İslâmiyye" from II. Abdülhamit Period Moral Tractates" Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5, sy.8 (Haziran/ June 2018)

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi- Kilis 7 Aralık University Journal of The Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ AHLÂK RİSALELERİNDEN TERBİYE-İ İSLÂMİYYE ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özet¹

İslâm'da dinin ana bölümlerinden biri olan ahlâk konusunda İslâm'ın doğuşundan günümüze kadar çok sayıda eser yazılmıştır. Bunlardan biri de Sultan II. Abdülhamit döneminde önemli bir devlet adamı, bürokrat ve aydın olarak yaşayan Nazif Sürûrî'nin din ve ahlâk eğitimi niteliğindeki *Terbiye-i İslâmiyye* adlı eseridir. Yazıldığı dönemin eğitim politikasıyla uyumlu olan eser sadece dinî değil aynı zamanda siyasî ahlâk ve vatandaş profili de çizmektedir. Önsöz ve giriş kısmı hariç 14 konu başlığından oluşan eser Allah'a iyi bir kul, halifeye bağlı iyi bir vatandaş, mutlu ve huzurlu bir aile, yaşadığı toplumun değerleriyle uyumlu yaşayan çalışkan ve ahlâklı bireyler yetiştirme amacına uygun bir tarzda yazılmıştır. Osmanlı Türkçesiyle yazılan eserde konular âyet ve hadislerle işlenmekte, yer yer şiirlerle süslenmektedir. Bu çalışma, eğitim tarihimizin, özelden de din eğitimi tarihimizin en önemli dönemlerinden biri olan Sultan II. Abdülhamit dönemi eğitim politikalarına ışık tutan *Terbiye-i İslâmiyye* adlı eseri din eğitimi açısından ele alarak içerik analizleriyle kavramayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Ahlâkı, Ahlâk Eğitimi, Din Eğitimi, Terbiye-i İslâmiyye, II. Abdülhamit Dönemi

A STUDY ON "TERBIYE-I İSLÂMİYYE" FROM II. ABDÜLHAMIT PERIOD MORAL TRACTATES

Abstract

Much work has been written on the morality, one of the main sections of religion in İslâm, day by day from the birth of İslâm. One of these is a work called *Terbiye-i İslâmiyye* (religious and moral education) of Nazif Sürûrî, an important statesman, bureaucrat and intellectual living in the reign of Sultan Second Abdülhamit. The work, which is in line with the education policy of the era that it wrote, draws not only religion but also political ethics and citizen profile. The work, which is composed of 14 subjects, except for the preface and introduction, has been written in a way suitable for the purpose of raising a good servant to God, a good citizen connected to the caliphate, a happy and peaceful family, hardworking and moral individuals living in harmony with the values of the society they live in. The work written in Ottoman Turkish is processed with verses and hadiths and decorated with poems in places.

This study aims at conceptualization of content by analyzing the history of our religious education, which is one of the most important of our history, Sultan Second Abdülhamit period, from the perspective of this artistic religious education that sheds light on education policies.

Keywords: İslâmic Ethics, Moral Education, Religious Education, Terbiye-i İslâmiyye, the Second Abdülhamit's Period.

Giriş

İslâm'da dinin ana bölümlerinden biri olan ahlâk, Arapça hulk ve ya huluk kelimesinin çoğuludur. Huy, seciye, tabiat, karakter, mi-zaç, âdet, hâl ve hareket tarzı gibi manalara gelir.² Batı dillerinden

¹ Bu makale "Nazif Sürûrî'nin Terbiye-i İslâmiyye Adlı Eserinin Değerlendirilmesi (Transkripsiyonu, Sadeleştirilmesi ve Bazı Açılardan Analizi)" adlı yüksek lisans çalışmasından üretilmiştir.

² Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2006, s. 13-14

Almanca'da "moral", Fransızca'da "morale", İngilizce'de "morals" ve Yunanca'da "ethik" olarak kullanılan ahlâk kavramı genellikle "yaşama kuralları" manasına gelmektedir. Terim olarak; nefiste (ruhta) köklü bir şekilde yerleşip kendisinden fiil ve davranışların düşünmeden, zorlanmadan kolaylıkla meydana geldiği yerleşmiş melekeye denir.³ Bir başka açıdan ahlâk; insanın kendisi de dâhil tüm varlıklara karşı görevlerini yerine getirmesi için sahip olması gereken olumlu özelliklerin tümüne verilen addır.⁴ İslâm dininin en önemli vasıflarından birisi, ahlâkî oluşu, insanlara bir ahlâkî yaşayış biçimi sunarak onların ahlâkî açıdan yükselmelerini sağlamaktır.⁵

İslâmiyet'in sunmuş olduğu hayat tarzını anlatmak için "İslâm ahlâkî" ifadesi kullanılır.⁶ İslâm ahlâkının kaynağı Kur'an ve sünnettir. Bu iki kaynak, dînî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını ortaya koymuştur.⁷ İslâm'ın hayattaki en büyük hedeflerinden birisi, ahlâkî gayeyi tahakkuk ettirmek,⁸ inananların ahlâklı birer mü'min olmalarını sağlamaktır.

İslâm, çağlar üstü ve evrensel boyutta bir ahlâk anlayışına sahiptir ve İslâm ahlâkının en yüksek örneğini Hz. Muhammed (sas) temsil eder.⁹ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allahu Te'âla "Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır"¹⁰ buyurarak inananların Hz. Peygamberi örnek almasını isterken, Peygamber Efendimiz (sas) de "Ben güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildim",¹¹ "Müslümanların iman yönünden en olgunu, ahlâkî en üstün olanlarıdır",¹² buyurarak iman etmenin yanında ahlâklı olmanın da gerekli olduğunu bizlere göstermektedir. Akseki de âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîfler ışığında insanı kemal derecesine ulaştıracak yolun ahlâk olduğunu, ahlâkî kanunların ilahî vahiy ile belirlendiğini, milletimizin ahlâkî ve ictimâî yükselmesinin ancak İslâm ahlâkını kendisine rehber edinmesiyle mümkün olacağını ifade eder.¹³

İnsanın ahlâkî sorumluluğu Allah'a, kendisine, başka insanlara, maddî

³ Hüsameddin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Hü-Er Yayınları, 3. Baskı, Konya 2012, s. 151

⁴ Mehmet Z. Aydın, "Ailede Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 287-308, s. 139

⁵ Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din Felsefe Münasebeti*, Hü-Er Yayınları, 4. Baskı, Konya 2010, s. 84

⁶ Recep Kılıç, "İslam Ahlakı", *İslam'a Giriş Evrensel Mesajlar*, DİB Yayınları, Ankara 2008, ss. 67-90, s. 68

⁷ Karaman, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 14

⁸ Hüseyin Peker, *Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*, Eser Matbaası, Samsun 1991, s. 142-143

⁹ Şinasi Gündüz, "İslam", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007, ss. 35-75, s. 69

¹⁰ Ahzab, 33/21

¹¹ Muvatta, Hüsnü'l-Hulk, 8; Ahmed b. Hanbel, 2/381

¹² Tirmizî, Ridâ' 11 (1162); Ebu Dâvûd, Sünnet 15 (4682)

¹³ Ahmet H. Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Nur Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991, s. 6-7

ve manevî çevresine olmak üzere dört grupta değerlendirilebilir.¹⁴ İşte İslâm ahlâkının hedefi, insanın başta yaratıcısı olmak üzere sorumlu olduğu varlıklara karşı görevlerini yerine getirmesi, İslâm'ın çizdiği çerçevede hareket etmesi, hem kendisiyle hem de yaşadığı çevresiyle barışık ve uyumlu hale gelerek dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmasıdır. Bu hedeflere ulaşmanın yolu da doğru ve etkin bir din ve ahlâk eğitiminden geçmektedir.

Ahlâk ve eğitim arasında sıkı bir ilişki vardır. Eğitim, bireyin bilgi, inanç, duygu, tutum, alışkanlık, beceri yani tüm davranışlarında istenilen yönde değişiklik yapma sürecidir. Ahlâk eğitimi ise bireyin ahlâkî davranışlarında değişiklik oluşturma süreci demektir. Eğitimsiz ahlâk düşünülemez. Zira bireyler arasındaki ahlâkî gelişim farkı ancak eğitim yolu ile azaltılabilir. Ahlâk eğitimi, sağlıklı düşünen, hisseden ve davranan bireylerin yetiştirilmesi için gerekli ve vazgeçilmez bir eğitimidir. Sağlıklı bir toplumun oluşması sağlıklı bireylerle mümkündür. O yüzden geleceğini garanti altına almak isteyen toplumlar, ahlâklı bir nesil yetiştirmek için çalışmışlar ve ahlâk eğitimine büyük önem vermişlerdir.¹⁵

İslâm'da din ve ahlâk eğitimi Kur'an'ın nüzülü ile başlar. Bu bağlamda İslâmî ahlâk ve eğitimin ilk öğretmeni de Peygamber Efendimizdir. Hz. Peygamber İslâm'ı tebliğ etmeye başlamasıyla beraber insanlarla temas kurabileceği hemen her yerde vahyi insanlara ulaştırma gayreti içerisinde olmuş, insanların bilgi, duygu ve hareketlerini vahye, yani İslâm'a uygun hale getirmeye çalışmıştır.¹⁶ İslâmî din ve ahlâk eğitimi, Hz. Peygamberin vefatından sonra da gerek İslâmî devletlerin eğitim politikası olarak gerekse kendisini bu işe adanmış veya bu işi meslek edinmiş kişilerin özel gayretleriyle günümüze kadar devam etmiştir.

Din ve ahlâk eğitimi alanında dönem dönem eserler kaleme alınmıştır. Ancak bu eserler yaşanan dönemin konjonktürel şartlarından etkilenerek özel bir ahlâk yorumu çerçevesinde telif edilmişlerdir. Bu eserlerden biri de çalışmamızın konusunu oluşturan, Nazif Sürûrî tarafından kaleme alınan İslâm ahlâkî niteliğindeki "*Terbiye-i İslâmiyye*" dir.

Hicrî 1281 (m. 1861) yılında Antalya'nın İbradı ilçesinde doğan Nazif Sürûrî¹⁷, İstanbul'da naklî ve akli ilimlerde aldığı iyi eğitimle, Arapça, Farsça ve Fransızca dillerinde yüksek seviyede okuyup yazabilmesiyle devrinin

¹⁴ Kılıç, İslam Ahlakı, s. 69

¹⁵ Aydın, Ailede Din Eğitimi, s. 151-152

¹⁶ Zeki S. Zengin, "İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi", *Din Eğitimi*, Grafiker Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2012, ss. 17-33, s. 15-18

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (h. 29/Z/1281), DH.SAİDd..., Dosya: 18, Gömlek:235

aydınlarından¹⁸ ve kimi araştırmacılara göre de İslâm ahlâkçılarında biri olarak kabul edilir¹⁹. Hukuk, edebiyat ve ahlâk alanlarında çok sayıda eser kaleme almıştır. Bu eserlerinden biri de Hicrî 1326 (m. 1908) yılında kaleme aldığı “*Terbiye-i İslâmiyye*” dir. Sultan II. Abdülhamit’in son zamanlarında Maârif Nezareti’nin izniyle basılan eser aynı zamanda yazıldığı dönemin eğitim politikasını da yansıtmakta, sadece dinî değil aynı zamanda siyasî ahlâk ve vatandaş profili de çizmektedir.

1. Abdülhamit Dönemi Eğitim Anlayışı ve Terbiye-İ İslâmiyye

Sultan II. Abdülhamit tahta geçer geçmez, gerek yetiştiği dönem, gerekse özel gayretleri ve “dâhiyane” yönetim kabiliyeti sayesinde hem tahtının hem de devletin bekâsı için eğitimin önemini kavramış, eğitimi Tanzimat dönemindeki bürokrasi yerine bizzat kendisi biçimlendirmiş²⁰, devletin devamını sağlamak ve dağılmasını önlemek, mutlak bir otorite sahibi olmak, devleti eski gücüne kavuşturabilmek için İslâm ve eğitim unsurlarına çok büyük önem vermiştir.²¹

Tanzimat dönemiyle başlayan eğitim sistemindeki modernleşme çabaları, II. Abdülhamit döneminde yeni bir yön ve hız kazanmış, yaklaşık 33 yılı kapsayan bu dönemin özellikle eğitim kurumlarının ülke sathına yaygınlaştırılarak eğitim imkânlarından herkesin yararlandırılmaya çalışılması ve modern eğitimin kökleşmesi açısından olumlu izler bırakmıştır.²² Devrin maârifçileri hızlı veya yavaş, tam veya eksik de olsa, ilk ve orta öğretimi modernleştirmek ve yaygınlaştırmak için reform çalışmalarına devam etmişler, 33 yıllık gayretin sonunda önemli başarılar elde etmişlerdir. Nitekim rüşdiyeler 250’den 600’e, idadiler 5’ten 104’e, dârümuallimînler 4’den 32’ye, iptidâiler 200’den 4000-5000’e çıkarılmış, 10.000’e yakın sıbyan okulu usûl-ü cedide dönüştürülmüştür. Bu gelişmeler daha sonra yapılacak olan maârif reformlarının temelini oluşturmuş, modern manada ilk merkezî ve taşra maârif teşkilatı yine bu dönemde kurulmuştur.²³

¹⁸ BOA, (h. 29/Z/1281), ŞD.SAİD, Dosya: 24, Gömlek:1

¹⁹ Hüsameddin Erdem, “Osmanlı’da Ahlâk ve Bazı Ahlâk Risaleleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2000, Sayı 10, ss. 25-64, s. 42

²⁰ Mustafa Gündüz, “II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, Cild 6, Sayı 12, ss. 243-286, s. 271

²¹ Muhammed A. Yazıbaşı, “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2014, Cilt 3, Sayı 4, ss. 761-780, s. 768

²² Zeki S. Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 29

²³ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1991, s. 164

II. Abdülhamit dönemi eğitim anlayışını gösteren en önemli belgelerden biri Damat Mehmet Paşa'nın 1882 yılında hazırladığı rapordur. Raporda, ülkedeki eğitim imkânlarının herkesin yararlanacağı şekilde düzenlenmesinin hükümetin en önemli görevlerinden olduğu belirtilmekte, her milletin ilerleyebilmesi için eğitim ve öğretimde kendi gelenek ve ahlâkına uygun bir yol takip etmesi gerektiği ileri sürülmekte, ilmi alanda ilerleme ile birlikte dinin temel esaslarının öğretiminde de sağlanması gerektiği ifade edilmektedir.²⁴

1900 yılında Sadâret'e sunulan başka bir raporda Fransa'dan örnek verilerek, her devletin kendi devamını sağlayacak nitelikte insanlar yetiştirmeyi bir eğitim amacı olarak belirlediğini, dolayısıyla mekteplerde öğrenim gören Müslüman öğrencilerin dinlerini hakkıyla öğrenmelerinin devletin bekasının sağlanmasında mutlaka gerekli olduğu belirtilmektedir.²⁵

II. Abdülhamit döneminde, yukarıda tespit edilen ilkeler çerçevesinde hareket edilerek mektep programlarındaki din ve ahlâk dersleri sayısının artırılmasının yanında etkinliğinin de artırılmasına gayret edilmiş, eğitim anlayışı dinî bir nitelik kazanmış, buna paralel olarak siyasî anlayışta da değişiklik olmuş, Tanzimat'ta hâkim olan "Osmanlıcılık" politikası, yerini "İslâmcılık" merkezli politikaya terk etmeye başlamıştır.²⁶ O döneme ait belgelerde devletin birliğini, bütünlüğünü ve devamını sağlayacak nitelikte insanların yetiştirilmesi hedeflenmekte, bu niteliklerin başında da dine bağlılık gelmektedir.²⁷ Eğitimin hedefi sadece bilgi vermek değil aynı zamanda Osmanlı toplumsal kimliğini yeniden üretmek ve biçimlendirmekti. O yüzden eğitimin en önemli hedeflerinden biri devlete ve sultana mutlak itaati sağlamanın yanında²⁸ çağdaş ilim ve fenne sahip olan, doğru düşünen, sağlam bir inanca ve güzel ahlâka sahip olan insanlar yetiştirmek olarak belirlenmiştir.²⁹ Kısaca devlete ve halifeye bağlı, çağın gerektirdiği bilgilere sahip, aynı zamanda dinî değerlere bağlı nesillerin yetiştirilmesi eğitimin genel amaçları olarak belirlenmiş³⁰, din ve ahlâk öğretiminde bu amacın gerçekleştirilmesinde önemli bir vasıta olacağı düşüncesiyle hareket edilmiş, bu çerçevede en etkili ve yaygın çabalar okullara yöneltilmiş³¹, iptidâi ve rüştiye mekteplerinde ahlâk dersi saatleri arttırılmıştır.³²

²⁴ Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitim ve Öğretimi, s. 30

²⁵ Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitim ve Öğretimi, s. 31

²⁶ Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitim ve Öğretimi, s. 32

²⁷ Yazıbaşı, Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi, s. 768

²⁸ Gündüz, II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar, s.271-272

²⁹ Yazıbaşı, Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi, s. 768

³⁰ Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitim ve Öğretimi, s. 32-33

³¹ Gündüz, II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar, s.271-272

³² Ders saatleri için bkz: Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitim ve Öğretimi, ss. 61-95; Kodaman, Abdül-

II. Abdülhamit döneminde hedeflenen insan tipini oluşturmada kullanılan eğitim materyallerinden biri de ders kitaplarıdır. Okullarda okutulan ders kitaplarında ideal insan tipi, öncelikle Allah'a, Hz. Peygambere ve ardından padişaha kayıtsız şartsız itaat eden aynı zamanda dindar olan kimse şeklinde formüle edilmiştir.³³ Hedeflenen insan tipini gerçekleştirmede en önemli görev de okullardaki öğretmenlere yüklenmiş, öğretmenlerin öncelikli görevlerinden biri talebelerin inanç ve itikadını düzeltmek olarak öngörülmüştür. Ayrıca okullarda disiplin arttırılmış, okutulacak ders kitaplarının yazımında ve basımında önlemler alınmış, izinsiz ders kitabı basımı yasaklanmıştır.³⁴

Ders kitaplarının seçiminde genel olarak eskiden beri iki yol izlenmektedir. İlki, devletin müfredatını belirlediği kitabı yazdırması veya kendi felsefesine en uygun olanı seçmesi, bastırıp dağıtmasıdır. İkincisi ise, kitap yazmaya ilgi duyanların müfredat programlarına uygun olarak yazdıkları kitaplara devletin ruhsat vermesidir. Nitekim bu dönemde de aynı yol izlenerek çıkarılan kanunlarla okullarda okutulacak kitapların umumi programlarda ortaya konmuş esaslar dâhilinde tertip olunması ve maârif idaresince uygun bulunması şartı aranmıştır.³⁵

II. Abdülhamit döneminde, eğitim politikalarına paralel olarak çok sayıda ahlâk ile ilgili kitaplar yazılmıştır. Bu kitapların bir kısmı çeviri, bir kısmı telif, bir kısmı derleme, diğer bir kısmı da ders kitabı olarak hazırlanmıştır.³⁶

Bu dönemde Maârif Nezaretî'nin izni ile basılmış, din ve ahlâk derslerinde kız ve erkek öğrencilere okutulmak üzere hazırlanmış pek çok eser vardır.³⁷

Sonuç olarak II. Abdülhamit döneminde, devlete ve halifeye bağlı, çağın gerektirdiği bilgilere sahip, aynı zamanda dindar nesillerin yetiştirilmesi eğitimin genel amaçları olarak belirlenmiş, bu amaçları gerçekleştirme gayesiyle özellikle okullarda hedeflenen amaçlar doğrultusunda bir eğitim öğretim faaliyeti yürütülmüş, sadece Maârif Nezaretî'nin basılmasına izin verdiği ders kitapları bu hedef çerçevesinde okutulmuş, okullarda müstakil ahlâk dersi müfredata konulmuş, zamanla ders saatleri arttırılmış, gerek okullarda okutulmak üzere gerekse genel olarak ahlâklı bireyler yetiştirmek için ahlâk risaleleri yazdırılarak basılmıştır.

hamit Devri Eğitim Sistemi, ss. 87-144

³³ Yazıbaşı, Osmanlı'da Ahlak Eğitim ve Öğretimi, s. 768-770

³⁴ Gündüz, II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar, s. 273

³⁵ Nuri Doğan, *Ders Kitabı ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Y., 1. Baskı, İstanbul 1994, s. 21-23

³⁶ Faruk Öztürk, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlak Kitapları", *Kebikeç*, 1998, S. 6, ss. 31-39, s. 32

³⁷ Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 98-100

II. Abdülhamit döneminde Maârif Nezareti'nin izniyle basılan ve içerik olarak II. Abdülhamit dönemi eğitim politikalarıyla birebir örtüştüğü gözlenen ahlâk kitaplarından biri de bu çalışmamızda ele aldığımız “*Terbiye-i İslâmiyye*” dir. Okullarda ders kitabı olarak okutulup okutulmadığını tespit edemediğimiz bu eser incelendiğinde, içerik ve yöntem açısından ders kitabı olmaktan ziyade yetişkinlerin eğitimi için hazırlanmış derleme bir ahlâk kitabı olduğu izlenimi vermektedir.

Terbiyye-i İslâmiyye, bir ahlâk kitabı olarak o dönemin eğitim anlayışına uygun olarak ele aldığı konularla Allah'a iyi bir kul, Peygamber Efendimize hayırlı bir ümmet ve halifeye itaat eden, kayıtsız şartsız bağlı olan dindar bireyler yetiştirme amacı taşımaktadır. İslâm ahlâkına uygun olarak ele aldığı konuları âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şeriflerle delillendirerek işlemekte, şiiirlerle süsleyerek zenginleştirmektedir.

O dönemin din eğitimi anlayışı çerçevesinde din eğitiminin önemli bir parçası olan ahlâk dersleri verilirken, ahlâkın felsefî boyutu değil daha çok pratik yönü öğretim konusu yapılmıştır.³⁸ Bu bağlamda incelendiğinde *Terbiye-i İslâmiyye*'nin de;

1. Teorik değil pratik ahlâk çerçevesinde yazıldığı,
2. Nasıl öğreteceğimizden ziyade ne öğreteceğiz anlayışının hâkim olduğu,
3. Metot üzerinden değil doğrudan nelerin kazandırılması gerektiği üzerinden yazıldığı,
4. Bireysel ahlâktan ziyade sosyal ahlâk anlayışının hâkim olduğu, görülmektedir.

2. Terbiye-i İslâmiyye'nin İncelenmesi

2.1. Şekil Olarak İncelenmesi

Nazif Sürûri tarafından 24 Ocak 1908 yılında yazımı tamamlanmış olan bu eser, 31 Ocak 1908 yılında Maârif Nezareti'nin izniyle İstanbul'da Akdam Matbaası'nda basılmıştır. İç kapağı ile birlikte toplam 87 sayfadan oluşmaktadır. Sayfa numaraları sayfaların sağ üst ve sol üst köşesinde Arapça rakamlarla yer almaktadır. Kitabın boyu 19 cm'dir. Matbu olan esere hem kitap olarak hem de pdf formatında İSAM Kütüphanesi'nde ulaşmak mümkündür.

Elimizdeki matbularda eserin dış kapağında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İlk sayfa iç kapak olarak düzenlenmiş olup burada eserin ismi,

³⁸ Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitim ve Öğretimi, s. 67

kim tarafından yazıldığı, Maârif Nezareti tarafından basımına izin verilmesi, basım yapılan matbaa, basım yeri ve tarihi gibi bilgiler yer almaktadır. 2. sayfanın boş geçildiği eserin 3. sayfasında önsöz kısmı yer almakta olup eserin niçin ve nasıl yazıldığı ile ilgili çok kısa bir bilgi verilmekte ve bir şiirle süslenmektedir. 4. sayfadan itibaren besmele ile başlayan uzun bir giriş yapıldıktan sonra eserde şu başlıklar altında bilgiler verilmektedir:

1. Mukaddes Yüce Hilâfet Makamına Sadâkat ve İtaat
2. Çocukların Anne Baba ve Öğretmenine Karşı Görevleri
3. Baba ve Annenin Çocuklara ve Akrabaya Karşı Görevleri
4. Komşuluk Hakkı
5. Eşler Arasındaki Edepler ve Haklar
6. İslâm Sevgi ve Kardeşliği
7. Çalışma ve İş
8. Selâm
9. Tokalaşma
10. Ziyaret
11. Bayramları ve Mübarek Günleri Kutlama ve Ziyaretleşme
12. Söz ve Sohbet
13. Yemek
14. Sokaklarda Çarşı ve Pazarda Dikkat Edilmesi Gereken Adaplar

Eserin giriş kısmı ve maddeli olarak sıraladığımız bölümleri nesir olarak Nesih hattıyla yazılmıştır. Fakat aralarda konuyla ilgili olarak yazılmış olan dörtlük veya dize şeklindeki şiirler Rik'a hattıyla yazılmıştır.

2.2. Dilin Kullanımı Açısından İncelenmesi

Bir din ve ahlâk eğitim kitabı olarak yazılmış olan eser giriş kısmıyla birlikte pek çok alt başlıktan meydana gelmektedir. Ana metinler Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Ancak hem giriş bölümünde hem de alt başlıklarda konuya uygun olarak Mevlanadan, Sadîden veya kaynak belirtilmeden Farsça, Arapça ve Osmanlıca şiirler yer almaktadır.

Ele aldığı konuyla ilgili olarak zikrettiği âyet-i kerîmeleri,³⁹ hadis-i şerifleri ve alıntı yaptığı bilgileri Arapça değil Osmanlıca olarak ifade etmektedir.

Anlatımı kuvvetlendirmek için yer yer teşbih, istiare, nida, istifham, in-tak ve kinaye gibi edebî sanatlar kullanmıştır.

³⁹ Sadece "Mukaddes Yüce Hilâfet Makamına Sadâkat ve İtaat" başlığı altında halifeye itaat etmenin farz oluşu ile ilgili olarak "...أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ..." (Nisâ, 4/59) âyet-i kerimesi Arapça olarak yazılmıştır.

Allahu Te'âladan bahsedilirken, Allah ism-i şerifinin yalnız başına değil sıfatlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; Allah'ın izniyle demek yerine "Biiznillâhi Melik'il-Mennân", "Hâlık-ı Müteâl ve Rezzâk-ı Zü'l-Celâl", "Cenâb-ı Rabbü'l-Âlemîn" vb. gibi ifadeler kullanılmıştır. Yine aynı şekilde Peygamber Efendimizden, Kur'an-ı Kerim'den, Mevlânâ'dan, Sâdî'den bahsederken de bazı sıfatlarla ve saygı belirten ifadelerle birlikte kullanıldığı müşahade edilmektedir.

Paragrafların genel olarak çok uzun olduğu, pek çok cümlenin birleştirilerek verildiği görülmektedir. Bu durum, verilmek istenen mesajın özellikle de küçük yaştaki muhataplar tarafından anlaşılmasını zorlaştırdığı, bu eserin, yazının puntosu da göz önünde tutulduğunda en az lise veya daha yüksek seviyedeki okul veya yaş seviyesine hitap ettiği kanaatini uyandırmaktadır.

2.3. Kaynakların Kullanımı Açısından İncelenmesi

Eser genel olarak baktığımızda, konuların âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîfler ışığında ele alındığını, bunun yanında Hz. Ömer'den, Hz. Ali'den, Mevlana'dan, Sâdî'den ve bazı eserlerden alıntı yapıldığını görmekteyiz. Eserde kullanılan kaynakları ve kullanılma biçimini şu şekilde değerlendirebiliriz:

2.3.1. Kur'an-ı Kerîm'in Kullanımı

Eseri incelediğimizde neredeyse her konunun Kur'an-ı Kerîm ile irtibatlandırılarak, âyetlerle delillendirilerek ele alındığı görülmektedir.

Sürûrî'nin, Kur'an-ı Kerîm'i referans gösterirken şu yöntemi izlediği görülmektedir:

- Bazı yerlerde sadece sûre isimlerini verip âyet numaralarını vermemekte, bazen de hem sûre hem de âyet numaralarını vermeden Kur'an-ı Kerîm'den deliller getirmektedir.

- Âyetleri Kur'an'da olduğu gibi doğrudan değil, bazen âyetlerde geçen bazı ifadeleri alarak, bazen de tamamen kendi cümleleriyle yorumlayarak kullanmaktadır.

- Tespit ettiğimiz bir-iki istisna dışında âyet olarak referans gösterdiği ifadelerin Kur'an-ı Kerîm'de var olduğu sonucuna varılmıştır.

2.3.2. Hadîs-i Şerîflerin Kullanımı

Nazif Sürûrî, konuları işlerken Kur'an-ı Kerîm'i referans gösterdiği gibi çok sayıda hadîs-i şerîften de faydalanmıştır. Ancak bu hadîsleri kullanır-

ken buldukları kaynağa işaret etme hususunda âyet-i kerîmelerde olduğu gibi tek bir yol izlemediği görülmektedir. Sürûrî'nin hadîs diye kullandığı rivâyetlerle ilgili olarak izlediği yollar şunlardır:

- Kaynaklarla ilgili istikrarlı bir yol takip edilmemiş, bazı hadîsler hem kaynak hem de ravi belirtilmeden; bazıları sadece kaynak belirtilip ravi belirtilmeden, bazıları da kaynak belirtilmeyip sadece sahabe ravisinin ismi belirtilerek kullanılmıştır.

- Bazı hadîsleri kaynaklarda geçtiği şekilde birebir ifade ettiği görülmekle birlikte genellikle kendi ifadeleriyle ve yorumlayarak kullanmıştır.

- Hadîsleri tek tek kullanmanın yanında bir paragraf içerisinde birden fazla hadîsi sıralayarak kullanmıştır.

- Kullanılan hadîslerin çoğu muteber hadîs kaynaklarında yer alan hadîslerden oluşmaktadır. Ancak kaynağını bulamadığımız ya da Kütüb-ü Sitte içerisinde yer almayan hadîslerin yanında sadece Şia kaynaklarında yer alan hadîsleri de kullanmıştır.

2.3.3. Şiirlerin Kullanımı

Yazar eserin nesir kısmını Osmanlıca olarak yazarken her konuya uygun olarak dize veya dörtlük şeklinde Arapça, Osmanlıca ve daha çok Farsça şiirler de kullanmıştır. Bu şiirlerin bazılarının kime ait olduğunu belirten bazılarını ise kime ait olduğunu belirtmeden kullanmıştır.

2.3.4. Eserdeki Diğer Kaynakların Kullanımı

Yazar konuları işlerken sık sık "...*dini kitaplarda ele alınmış ve ayrıntılı olarak açıklanmıştır...*, ...*değerli İslâmî kitaplarda yazılmış olduğu üzere...*, ...*ayrıntılı açıklamaları dinimizin mukaddes kitaplarında uzun uzadıya anlatılmış olan bu haklara riâyet...*,... *bununla ilgili pek çok hüküm ve emir söz konusu olup ayrıntılı açıklamaları tefsir ve fıkıh kitaplarında yer almıştır*" ifadeleriyle bahsettiği konuların İslâmî eserlerde yer aldığını belirterek bu kaynaklara başvurmak gerektiğini dile getirmektedir. Fakat bu hususta herhangi bir eser ismi zikretmemektedir.

Abdullah Behcet tarafından Hicrî 1314 yılında yazılmış olan *Behcetü'l-Ahlâk* isimli ahlâk kitabından alıntı yapmıştır, fakat sayfa numarası ya da başka bir bilgi vermemiştir.

Hicrî 8. asırda yaşamış hadîs âlimi El-Hatîbi Tebrizî tarafından yazılmış olan *Mişkâtü'l-Mesâbih* adlı eserden iki defa bahsedip bu eserde yer alan hadîslerin rivâyet edildiğini belirtmektedir.

Hicrî 467 yılında doğan büyük İslâm âlimi Zemahşeri'nin *Nevâbiğu'l-Kelim* adlı eserinden bir dizelik şiiri alıntı yapmıştır.

Hz. Ömer ve Hz. Ali'den bazı vecizeleri kaynak göstermeden kullanmıştır.

2.4. İçerik Olarak İncelenmesi

2.4.1. Önsöz

Eserin önsözünde bu eseri, Allah'ın lütfu ve padişahın gölgesi altında epey araştırma neticesinde, insanların padişahlık makamına olan bağlılığını pekiştirmek hem de hayırlı işlere yöneltmek gayesi ile yazdığını, tüm gelirlerini hazineye bağışladığını ifade etmekte ve bu ifadesini bir dizelik Farsça şiirle süslemektedir.⁴⁰

2.4.2. Giriş

Nazif Sürûri eserine uzunca bir giriş yaparak başlamıştır. Giriş kısmına besmeleyle, Allah'a hamd, Peygamber Efendimize salat ve selam, Peygamber Efendimizin ehl-i beytine ve sahabesine de hürmet ve duayla başlamıştır.⁴¹

Giriş kısmında özetle insanların maddî ve manevî yönden yaratıldığını, maddî ihtiyaçlarını karşılamak için yemeğe, içmeğe, dinlenmeğe, uyumaya ihtiyacı olduğu gibi manevî ihtiyaçlarının karşılanması için de küçüklükten itibaren dinen ve ahlâken terbiye edilerek yetiştirilmeye ihtiyacı olduğunu ifade eder.⁴² Ahlâk esaslarının çoğunun evrensel olduğunu ileri sürer.⁴³ Allah'u Te'âlâ'nın bütün peygamberleri gönderme gayesinin, insanların Allah'a kulluk ederek hem dünyada hem de ahirette mutlu olmalarını sağlamak olduğunu belirtir.⁴⁴ Kul hakkının önemine vurgu yapar,⁴⁵ Müslümanın hem niyetinin iyi olması gerektiğini, hem de amellerinin ve ahlâkî davranışlarının iyi olması gerektiğinden bahseder.⁴⁶ İnsan sadece diğer insanlara değil hayvanlara da iyi davranmalıdır,⁴⁷ der. Din ile ahlâkî ikiz olarak niteler. Dindar olanların aynı zamanda ahlâklı olacağını bununla beraber dindar olmayanların ahlâktan da yoksun olacağını, din olmadan ahlâkın da olmayacağını belirtir. Ona göre dindar insan, Allah tarafından verilen nimetlere karşı her zaman şükreder, başına gelen musibetlerden dolayı da sabre-

⁴⁰ Nazif Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, Akdam Matbaası, İstanbul 1908, s.3

⁴¹ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.4

⁴² Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.5

⁴³ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.7

⁴⁴ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.8

⁴⁵ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.9

⁴⁶ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.10

⁴⁷ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.10

der. Aksi hareket ederek Allah'a âsi olan kimsenin insan vasfını dahi hak etmediğini, Allah'ın hakkını vermeyen böyle kimselerin insanların da hukukuna riâyet etmeyeceğini ifade eder.⁴⁸

2.4.3. Mukaddes Yüce Hilâfet Makamına Sadâkat ve İtaat

Halifeye sadâkat ve bağlılık mevzusu, İslâm ahlâkı olarak yazılan bu eserde önemli bir başlık altında ele alınmıştır. Çalışmamızın giriş kısmında da ele aldığımız gibi bu durum, eserin yazıldığı Sultan II. Abdülhamit dönemi eğitim politikalarıyla doğrudan ilgilidir. Zîra o dönemde eğitimin en önemli amacı, çağın gerektirdiği bilgilere sahip olmanın yanında başta Allah'a, Hz. Peygambere, devlete ve halifeye bağlı dindar nesillerin yetiştirilmesi olarak belirlenmiştir.

Nazif Sürûrî, halifeyi Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve insanların efendisi olarak vasıflandırıp, Nisa sûresi 59. âyet-i kerimesini delil olarak gösterip halifeye bağlılığın ve itaatin farz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹

Halifeye itaatin Allah'a ve rasulüne itaat olduğunu, ona itaat etme ve hayır duada bulunmanın hem kulluk görevi hem de güzel ahlâk ve iyi yaşamın en iyi göstergesi olduğunu iddia etmektedir.⁵⁰

2.4.4. Çocukların Anne Baba ve Öğretmenine Karşı Görevleri

Burada çocukların ebeveynine karşı görevleri ile öğretmenine karşı görevleri aynı başlık altında ele alınmıştır. Bu, öğretmeni tıpkı bir anne-baba gibi görmesinden kaynaklanmaktadır.⁵¹

Dinimizde anne, baba ve öğretmene sevgi, itaat ve saygının emredildiğini ifade ederek bu konuda pek çok âyet ve hadîs-i şerîfi referans göstererek konuyu detaylı bir şekilde ele alıp anlatmaktadır.

Son olarak "*Anne ve babasına hayrı olmayanın kimseye hayrı olmaz*" darb-ı meselini örnek vererek iyi insanların ancak anne babasına karşı hayırlı kimseler olduğunu belirtir.⁵²

2.4.5. Baba ve Annenin Çocuklara ve Akrabaya Karşı Görevleri

Çocukları büyütüp yetiştirmenin çok zor ve sıkıntılı olduğunu fakat Alahu Teâlâ'nın anne-babanın kalbine vermiş olduğu çocuk sevgisi, şefkat ve

⁴⁸ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.11

⁴⁹ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.14

⁵⁰ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.15

⁵¹ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.19

⁵² Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.20

merhamet duygusu sayesinde onların bu görevi seve seve yaptıklarını, dolayısıyla insan neslinin devamının çocuk sevgisine dayandığını ileri sürer.⁵³

Yaşlandığında çocuklarının kendilerine bakmasını, sahip çıkmasını isteyen anne-babalara, çocuklarını en güzel şekilde terbiye etmelerini tavsiye eder.⁵⁴

Çocukların anne-babaya ilahî birer emanet olduğunu, anne-babanın çocuklara olan sevgisinin yalnızca öpüp koklamak gibi şekilsel veya kuru sözle olamayacağını, aksine gerçek sevginin ancak onları maddî ve manevî yönden en iyi şekilde terbiye etmekle olacağını ileri sürer.⁵⁵

Velâyet hakkı, infak hakkı, beslenme, yetiştirme ve terbiye hakkı, süt emme hakkı ve malları koruma hakkının çocukların anne-baba üzerindeki haklarından olduğunu ileri sürer.⁵⁶

Aynı başlık altında yetim hakkından⁵⁷ ve akrabalık haklarından bahsetmekte, insanın akraba ve yakınlarına sevgi, şefkat ve yardımla görevlendirilmiş olduğunu belirtmekte, bu görevlerden biri olan Sıla-i rahim kavramı üzerinde durmaktadır.⁵⁸

2.4.6. Komşuluk Hakkı

Komşu ve komşuluk hakkının İslâm dinindeki yerini ve önemini âyet-i kerîme ve hadîs-i şerifler ışığında ortaya koymaktadır.⁵⁹

Komşuları, akraba olan müslüman komşu, akraba olmayan müslüman komşu ve müslüman olmayan komşu olmak üzere üçe ayırır.⁶⁰ Her birinin diğer komşusuna karşı güzel muaşeret, yardım ve en küçük derecede bile olsa eza ve hoş olmayan durumdan kaçınmak ile mükellef ve mesul olduğunu ifade eder, komşuların birbirlerine karşı ne gibi görevleri olduğunu detaylı bir şekilde açıklar.⁶¹

2.4.7. Eşler Arasındaki Âdaplar ve Haklar

Allahu Teâlâ'nın hikmeti ve ilâhî emriyle erkek ve kadının insan neslinin soy ve üreme vesilesi olduğunu, insanlığın refah ve mutluluğunun kadın ve erkeğin sevgi ve muhabbet üzere birleşmeleriyle mümkün olduğunu ifade ede-

⁵³ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.21

⁵⁴ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.22

⁵⁵ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.22

⁵⁶ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.24

⁵⁷ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.25

⁵⁸ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.26

⁵⁹ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.28

⁶⁰ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.26

⁶¹ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.30

rek hem insan neslinin ana unsurlarına temas etmekte, hem de bunun kendiliğinden değil Allah'ın iradesiyle gerçekleştiği vurgusunu yapmaktadır.⁶²

Karı ve kocanın güzel bir şekilde anlaşmaları ve geçinmelerinin sadece kendilerini ilgilendirmediğini, aralarındaki ilişkinin doğrudan doğruya topluma sirâyet edeceğini⁶³ belirterek karı ve koca arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini, aralarında ne gibi haklar olduğunu örnekleriyle birlikte detaylı olarak açıklar ve bu haklara riâyet edenlerin iki dünyada da aziz ve mutlu olacağını, fakat dinî hükümlere uygun hareket etmeyenlerin lanete uğrayıp, her ikisinin de hakkında dinî hüküm ve cezaların uygulanacağını beyan eder.⁶⁴

2.4.8. İslâm Sevgi ve Kardeşliği

Kur'an-ı Kerîmde bütün müslümanların birbirinin kardeşi olduğunun bildirildiğini ve bu ilâhi hüküm gereğince Mekke'den Medine'ye hicret esnasında Peygamber Efendimizin sahâbiler arasında kardeşlik bağlarını geliştirmek için sözleşme yaptığını, o tarihten itibaren bütün müslümanlar arasında sünnete uygun olan kardeşlik bağının yayıldığını ve sağlamlaştığını belirterek İslâm kardeşliğinin kaynağına vurgu yapar.⁶⁵

Hangi soy, kavim ve kabileden olursa olsun, dünyanın neresinde bulunursa bulunsun bütün müslümanların birbirlerine karşı samimi kardeşlik duyguları ile bağlandığını, din bağının kan bağından daha önemli olduğu ifade eder.⁶⁶

Pek çok hadis-i şerîften örnekler sunarak İslâm kardeşliğine vurgu yapmakta, müslümanların bu hususta gösterdiği anlayış ve yaşantıya göre ahirette ceza veya mükafatla karşılaşılacağını iddia etmektedir.⁶⁷

Din kardeşliğinin yanında hangi din veya mezhepten olursa olsun bütün insanlara iyilikle muamelede bulunmanın dinimizin bir emri olduğunu ifade eder.⁶⁸

2.4.9. Çalışma ve İş

Çalışma ve işin güzel ahlâk, güzel ahlâkın da çalışma ve işten olduğunu ifade ederek çalışmanın ahlâkî boyutuna vurgu yapar.⁶⁹

⁶² Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.31

⁶³ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.32

⁶⁴ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.33-35

⁶⁵ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.36

⁶⁶ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.36

⁶⁷ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.38-39

⁶⁸ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.40

⁶⁹ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.41

Allahu Te'âlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de insana çalışmayı ve iş yapmayı emrettiğini,⁷⁰ insanın din ve dünyası için gerekli olan şeyleri ancak çalışarak elde edebileceğini,⁷¹ çalışmayanların sıkıntı içinde kalacağını ve bu durumun başkasının hakkını rızası olmadan kullanmasına sebep olacağını⁷² ifade ederek günlük hayatımızda çokça rastladığımız önemli bir sosyal yara dikkat çekmektedir.

Herhangi bir özrü olmadığı halde çalışmayıp tembellek yapan kimsede her türlü kötü ahlâkın ortaya çıkacağını iddia eder.⁷³

Tembel ve yararsız adamı ışığı kaybolmuş muma, sönmüş bir hayat ateşine benzetir. Tembel adamın ne kendisine ne de başkasına hiçbir faydası olmaz, âdeta yok hükmündedir, der. Çalışmaya gücü yettiği halde çalışmayan kimsenin cansız varlıklar kategorisinden sayılacağını⁷⁴ iddia ederek mükemmel bir benzetmede bulunmaktadır.

Ahlâk İlmi'ne göre tembellek ve işsizliğin en büyük hastalık olduğunu, her türlü ahlâkî ve bedenî rahatsızlıkların bu acı ve korkunç hastalıktan meydana geleceğini ileri sürer.⁷⁵

2.4.10. Selâm

Selâm kavramını hem sözlük hem de ıstılahî olarak tanımlar.⁷⁶

Selâm kelimesinin ve selâmlaşmanın Kur'an-ı Kerim'deki kullanımından örnekler verir.⁷⁷

Tahiyyat ve selâmın gerek veren ve gerek alan için Allah katında sevap ve mükâfatı gerektirdiğini ileri sürerek selâmlaşmanın uhrevî karşılığına vurgu yapar.⁷⁸

Selâmlaşmanın Peygamber Efendimizin sünneti olduğunu ifade ederek selâmlaşmayla ilgili pek çok hadis-i şerif ve selâmlaşma âdabı ile ilgili prensipleri sunar.⁷⁹

Ellerin hareket ettirilerek yukarı kaldırılmasından ibaret olan "temennâ" kavramından⁸⁰ ve nerelerde selâm verilip alınmayacağından bahseder.⁸¹

⁷⁰ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.41

⁷¹ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.42

⁷² Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.43

⁷³ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.43

⁷⁴ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.45

⁷⁵ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.46

⁷⁶ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.47

⁷⁷ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.48

⁷⁸ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.48

⁷⁹ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.49-50

⁸⁰ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.51

⁸¹ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.52

2.4.11. Musâfaha

Musâfahanın, yani görüşme sırasında karşılıklı olarak selâmlaştıktan hemen sonra iki tarafın birbirlerinin ellerini içtenlik ve sevgiyle tutup dostane bir şekilde sıkmalarının, Peygamber Efendimizin sünnet-i seniyyesinden olduğunu belirterek musâfahanın nasıl yapılacağını izah eder.⁸²

Musâfaha kelimesinin sözlük ve terim manasını açıkladıktan sonra Peygamber Efendimizin musâfaha ile ilgili pek çok hadis-i şerifini verir. Musâfaha yapma âdabı ile ilgili prensipleri açıklar. Özellikle de el ve tırnak temizliğine vurgu yapar.⁸³

2.4.12. Ziyaret

Ziyaretleşmeyle ilgili hadîs-i şerîfler sunarak detaylı bir şekilde ziyaretleşme âdablarından bahseder.⁸⁴

Gerek özel ve gerek resmî ziyaretlerde veya herhangi bir sebep ve vasıfla evlerden birine girmek istenildiğinde ilk iş olarak ev sahibinden izin alınmasının İslâm'ın en önemli âdablarından olduğunu ifade eder.⁸⁵

2.4.13. Bayramları ve Mübarek Günleri Kutlama ve Ziyaretleşme

Bayramlarda ve mübarek günlerde aile içi, akraba ve dostlarla sünnete uygun bayramlaşmanın nasıl yapılacağını, bayramlaşma âdabının nasıl olması gerektiğini hadîs-i şerîfler ışığında çeşitli örnekler vererek detaylı bir şekilde açıklar.

Mümkün olduğu kadar fakirlerin ve fakir çocuklarının uygun elbise ve benzeri şeyler verilerek sevindirilmesi gerektiğini, bunun müslümanın güzel ahlâkından kabul edildiğini ve bu konuda Peygamber Efendimizin müjdelere içeren nice hadîs-i şerîfleri olduğunu belirtir.⁸⁶

Ziyaretleşme ile ilgili olarak Avrupa ile ülkemiz arasında bir kıyaslama yaparak Avrupa'da ziyaret için bir kabul günü tahsis edildiğini ancak bizde böyle bir günün olmayıp ancak duruma ve işe göre hareket edilmesi gerektiğini ifade eder.⁸⁷

Peygamberimizin, ziyaretlerde ölçülü olmaya dikkat edilmesini, sıkça yapılan ziyaretlerle bıkkınlık vermekten kaçınılmasını ve ziyaret için uygun vakitlerin gözetilmesini emrettiğini belirtir ve ziyaretleşme ile ilgili olarak

⁸² Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.53

⁸³ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.54

⁸⁴ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.56-57

⁸⁵ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.59

⁸⁶ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.61

⁸⁷ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.62

dikkat edilmesi ve uyulması gereken âadapları yer yer hadîs-i şerîflerle ve detaylarıyla birlikte açıklar.⁸⁸

Yine aynı başlık altında mü'minlerin kimlerle arkadaşlık, dostluk ve samimiyet kurması gerektiği ile ilgili pek çok tavsiyede bulunmakta,⁸⁹ özet olarak güzel ahlâk sahibi, müttaki ve iyi olan kimselerle muhabbetin kurulması, kötü ve günahkâr kimselerden ise uzak durulması gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁰

2.4.14. Söz ve Sohbet

Sözün insanı diğer varlıklardan üstün kıldığını⁹¹, konuşma âdabının Peygamber Efendimizin sünnet-i seniyyesine dayandığını⁹² belirttiikten sonra gerek konuşma gerekse sohbet etme ve dinleme hususlarında dikkat edilmesi gereken âadapları başta hadîs-i şerîfler olmak üzere çeşitli atasözleri ve veciz ifadelerle açıklamakta,⁹³ çeşitli emir ve tavsiyelerde bulunmakta, bunların gerekçelerini ortaya koymakta, uhrevî karşılıklarını hatırlatmakta ve şu özet cümleyle konuyu sonlandırmaktadır: Söz vicdanın tercümanı ve insanlar arası imtihanın mihenk taşıdır, iyi söz sahibine iyilik, kötü sözün de kötülük getirir. O yüzden dili güzel kullanmaya özen göstermek hem çok önemli hem de akıl sahiplerinin en başta gelen görevlerindedir.⁹⁴

2.4.15. Yemek

Sürûrî bu başlık altında, yemek yemenin öncesinde, yemek sırasında ve sonrasında dikkat edilmesi ve uyulması gereken hususları, ayrıca su içme ve misafirperverlikle ilgili âadapları Kur'an ve sünnet çerçevesinde detaylı bir şekilde ele almakta, yemek yeme âdabı ile ilgili olarak modern tıp ilminin verilerinin İslâm'ın ortaya koyduğu emir ve tavsiyelerle aynı doğrultuda olduğuna vurgu yapmaktadır.⁹⁵

2.4.16. Sokaklarda Çarşı ve Pazarda Dikkat Edilmesi Gereken Âadâplar

İslâm Dîni kadar insanların hakkını koruyan, insanlık medeniyetini süsleyip mükemmel hale getiren hiçbir din ve geleneğin olmadığını ifade

⁸⁸ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.63

⁸⁹ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.66-67

⁹⁰ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.67

⁹¹ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.70

⁹² Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.70

⁹³ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.72-73

⁹⁴ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.77

⁹⁵ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.78-83

eder. Her insanın yaratılış bakımından iyi huylu, faziletli ve kibar olarak yaratıldığını, fitri olarak aynı durum ve haklara sahip olduklarını, iyilikten haz alma, kötülükten nefret etme, iyi ile kötüyü ayırtedebilmek gibi niteliklere sahip olduklarını ve tüm bu özellikleriyle insanlığa yaraşır vaziyette diğer insanlarla güzel bir şekilde geçinme ve kaynaşma vazifeleriyle mükellef kılınmış olduğunu ileri sürer.⁹⁶ Bu çerçevede insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde özellikle çarşı, pazar, sokak, cami ve mescitlerde dikkat edilmesi ve uyulması gereken hususları ve adabları güncel örneklerle detaylandırarak açılmaya çalışır.⁹⁷

2.5. Eserde İslâm Ahlâkıyla Avrupa Ahlâkının Karşılaştırılması

Eserde çok fazla olmasa da bazı konularda İslâm ahlâkıyla o dönemdeki Avrupa'nın ahlâk ve âdabları karşılaştırılmakta, ortak ve farklı yönleri ele alınmaktadır. Şimdi bunları inceleyelim:

İslâm Dini ile, tahrif olsalar dahi, bugünkü Tevrat, Zebur ve İncil'in bazı noktalarda ortak ahlâk anlayışına sahip olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁸

Yeryüzüne yayılmış olan insanların bir çok kola ve parçaya ayrılmış olduğunu, bunca kavim, din ve çeşitli mezheplerin ortaya çıkmış olduğunu ancak ahlâk konusunda birleştiklerini ifade eder.⁹⁹

Sürûrî musâfaha yapmanın o dönemin Avrupa'sında da var olduğunu ancak musâfahanın bizzat İslâmî bir uygulama olduğunu vurgular.¹⁰⁰

Müslümanların musâfahayı yerine getirirken ellerini temiz tutmaya dikkat ettiğini, tırnaklarını Peygamber Efendimizin de emriyle uzatmayıp kestğini ve böylece musâfaha ettiği kişiye tertemiz bir el sunduğunu ancak Fransızların diş karıştırmak ve kitap kenarı kesmek için tırnakları uzattığını ve sonra da dostunun elini tuttuğunu ve bu durumun temizlik açısından uygun olmadığını ifade eder.¹⁰¹

Avrupa âdab-ı muâşeretinde geçerli olan "Antre" denilen izin isteme usulünün müslümanlar arasında eskiden beri var olduğunu, hatta ilâhi kitapta yer olan uyulması zorunlu bir görev olduğunu ileri sürer.¹⁰²

Avrupa'da insanları ziyaret etmek için bir kabul günü tahsis edildiğini,

⁹⁶ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.84

⁹⁷ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.85-87

⁹⁸ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.6

⁹⁹ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.7

¹⁰⁰ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.54

¹⁰¹ Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.54-55

¹⁰² Sürûrî, *Terbiye-i İslamiyye*, s.59

bizde ise böyle bir adetin olmadığını, ziyaret olunacak kimsenin durumuna göre hareket edildiğini belirtir.¹⁰³

Ziyaret edilen yerde hazır bulunan ister tanıdık olsun isterse olmasın herkese selâm verilir hürmet edildiğini, Avrupalılarda ise dostluk ve selâm vermek için mutlaka tanışık olmanın şart olduğunu ifade eder.¹⁰⁴

Avrupa'da tesettür olmadığı için kadın ve erkeğin karışık olarak otel, apartman, pansiyon ve özel evlerde ikamet ettiğini; tiyatro, konser ve balolarda karışık olarak bulduklarını, buralarda kendilerine özgü usûllere uygun bir tarzda tanışıp birlikte yaşadıklarını ancak memleketimizde bu tarz bir yaşamın uygun olmadığını, ailelerimizin ayrı ayrı özel mekanlarda oturduğunu ve istirahat ettiğini, kalabalık ve karışık olmayacak şekilde yaşama ve anlaşma sayesinde sağlığını ve ahlâkını koruduğunu belirtir.¹⁰⁵

Avrupalılarda dostluğun tanışma ile olduğunu, ancak müslümanlarda dostluğun araştırma ve tecrübelerle bağlı önemli bir özellik olduğunu belirtir. Her merhaba denilen ve ismi öğrenilen, selâm alıp verilen kimse ile araştırma yapmaksızın özel ve samimi bir dostluk elde edilemeyeceği kanaatini ifade eder.¹⁰⁶

Avrupa'da gayri meşru ilişkilerden, anne ve babanın rızasına aykırı hareket edilmesinden bahsederek bunların memleketimizde yasaklanmış ve haram kılınmış olduğunu belirtir.¹⁰⁷

Bazı ülkelerde yemeğe davetli değildir diyerek ziyaretçilerin sofradan uzak tutulduğunu, oysa bütün İslâm topraklarında konuk ve misafire özel odalar ve çadırlar açıldığını, buralarda akşam ve sabah misafirlerin eksik olmadığını, misafirperverliğin İslâm'ın en çok önem verdiği ahlâkî özelliklerden olduğunu ifade eder.¹⁰⁸

2.6. Eserin Din Eğitimi Açısından Analizi

Eseri din eğitimi açısından değerlendirirken dikkate alınan kriterler; amaç, konular, metotlar, değerlendirme ve ilkeler ışığında olacaktır.

2.6.1. Amaç

Amaç, eğitime konu olacak dersin hedefleridir. Din eğitimi, günümüz din eğitimi literatüründe, bireyin dînî davranışlarında kendi yaşantıları yo-

¹⁰³ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.62

¹⁰⁴ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.65

¹⁰⁵ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.65-66

¹⁰⁶ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.66-67

¹⁰⁷ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.76

¹⁰⁸ Sürûri, *Terbiye-i İslamiyye*, s.83

luyla ve istendik değişme meydana getirme denemeleri süreci olarak tanımlanırken, bu tanımın kapsamına hem yaygın hem de örgün eğitim, yani formal eğitim girmekte, informal eğitim ise betimleme, açıklama ve kontrol altına alma açılarından imkansız olduğu için bu kapsama girmemektedir.¹⁰⁹ Bu tanımdan hareketle Sultan II. Abdülhamit dönemi din eğitimi anlayışıyla birebir örtüşen *Terbiye-i İslâmiyye*, belirlenen (istendik) hedeflere hizmet ettiğinden dolayı Maârif Nezareti'nin kontrolü ve izniyle basılmış formal din eğitimine uygun bir materyal olarak görülebilir.

Terbiye-i İslâmiyye, hedef kitlesi olan müslüman toplumun istendik yönde (Kur'an, sünnet ve hakim siyasi anlayış çerçevesinde bir ahlâkî yaşam) değiştirilmesi için yapılan bir din ve ahlâk eğitimi çabasının ürünüdür.

Eserde din ve ahlâk eğitimine, ferdin çeşitli terbiye edici vasıtalarla, ruhen ve manen geliştirilerek Allah'ın buyruklarına boyun eğecek hale getirilmesi ve bununla ilgili gerekli bilgileri öğrenmesi ve özümsemesi¹¹⁰ çerçevesinde ele alındığı açıkça görülmektedir.

Eserde eğitimle öngörülen insan modeli; Allah'a, Hz. Peygambere ve ardından padişaha kayıtsız şartsız itaat eden, aynı zamanda dindar olan kimse şeklinde formüle edilmiştir.

Eğitim psikolojisi olarak, çocukları sadece sevmenin yeterli olmayacağı, bununla beraber davranış kazandırma sorumluluk ve faaliyetlerinin de üzerinde durmuştur. Anne-babanın oğluna ve kızına olan sevgisinin öpüp okşamak gibi şekilsel şeylerle açıklanamayacağını, hatta bu yolda kuru sevgiden zarar dahi görüleceğine işaret ederek, çocukların beslenmesinin ve terbiyesinin onların sorumluluğuna ve şefkatlerine emanet edilmiş bir görev olduğunu ifade etmektedir.

Din eğitimi, çocukların ve gençlerin, büyüklerin başta dinî ve ahlâkî olmak üzere kültürel ve sosyal dünyalarına uyumlu bir şekilde katılmaları ve oraya uyum sağlamaları ile meşgul olur.¹¹¹ İslâm Dîni için düşündüğümüzde, Hz. Peygamberden itibaren yüzyıllardır inanılan dinin eğitimidir. *Terbiye-i İslâmiyye* de bu dinin öğretilmesi gayesiyle yazılmış bir din ve ahlâk eğitimi kitabıdır.

İnanılan dinin eğitiminin temel amacı; çocuğun ilâhî iradeye uygun olarak yetiştirilmesine, insanların hayatın bütünlüğü içinde ilâhî iradeye uygun davranışlar geliştirmelerine yardımcı olmaktır.¹¹² Bu yaklaşım dindar-

¹⁰⁹ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem A Yay., 2. Baskı, Ankara 2002, s. 23

¹¹⁰ Kerim Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, Çukurova Üniv. Yay., Adana 1988, s. 52

¹¹¹ Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, s. 50

¹¹² Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 1996, s. 29'dan aktaran

lık merkezlidir ve *Terbiye-i İslâmiyye*'nin, dindar ve devletine bağlı bireyler yetiştirme amacına hizmet eden bir eser olduğu söylenebilir.

Sürûrî, selâmlaşma, musâfaha, ziyaret v.s. gibi konuları âyet ve hadisler ışığında işleyerek hedef kitlesini eğitmek ve sonuçta içinde yaşadığı toplumla uyumlu hale getirmek istemektedir. Bu hususlarda nasıl davranacağını bilmeyen bir bireyin toplumda sıkıntı yaşayacağından hatta dışlanabileceğinden hareketle din ve ahlâk eğitiminin toplumsal temellerine vurgu yapmaktadır. Zira eğitimden beklenen görevlerden birisi de yeni yetişen nesilleri toplumsallaştırması, toplumun sahip olduğu bütün davranış kurallarını benimsetmesidir. Dolayısıyla Sürûrî'nin o dönemde geçerli olan toplumsal kuralları işleyerek öğretmeye çalışmasının önemi açıkça görülmektedir.

Her milli eğitim sisteminin yetiştirmek istediği “insan tipi” vardır. Bu istek, o milli eğitim sisteminin şekil ve muhteva olarak belirlenmesinde önemli rol oynar. Buna milli eğitim politikası da denilebilir.¹¹³ Sultan II. Abdülhamit döneminin eğitim politikası dinî bir nitelik taşıyordu ve eğitimin amacı başta Allah'a ve Hz. Muhammed'e itaat eden aynı zamanda halife de bağlı bireyler yetiştirmektir. Eğitim faaliyetleri bu amacı gerçekleştirecek şekilde icra ediliyordu. Ayrıca ders kitaplarının basımı Maârif Nezareti'nin iznine tabiydi ve belirlenen hedeflere uygun olan kitapların basılmasına müsaade ediliyordu. *Terbiye-i İslâmiyye*'nin basımına izin verilen kitaplardan biri olması o dönemin eğitim politikalarıyla bire bir örtüştüğü anlamına gelmektedir.

2.6.2. Konular

Konular, istenen hedeflere ulaşılması için belirlenen içeriktir. Yukarıda da belirtildiği gibi eser, Özet ve Giriş kısmı hariç toplam 14 konu başlığından oluşmaktadır.

Sürûrî'nin bu konu başlıklarını bir plan dahilinde mi yoksa rastgele sıralayarak mı ele aldığı konusunda bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak esere bütüncül olarak yaklaşıldığında ve dönemin eğitim politikalarıyla birlikte değerlendirildiğinde seçilen konu başlıklarının rastgele değil, bilinçli bir şekilde ele alınıp işlendiği, belirlenen eğitim politikasına uygun olarak yazıldığı görülmektedir. Aşağıda detaylı bir şekilde madde madde sıraladığımız gibi hedeflenen insan tipi ile eserin konu başlıkları arasında ciddi bir ilişki vardır.

Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem A Yay., Ankara 2002, s. 67

¹¹³ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 92

a. Allah'a karşı sorumluluğunun farkında olan dindar ve ahlâklı bireyler yetiştirme: Bu husus eserin giriş kısmında uzun uzun anlatılmıştır.

b. Halifeye bağlı bireyler yetiştirme: Sürûrî, eserin ilk maddesini bu konuya ayırmış, "Mukaddes Hilafet Makamına Sadakat ve İtaat" başlığıyla halifeye itaat etmenin dinî bir vecibe olduğunu anlatmıştır.

c. Anne ve babasının haklarına riâyet eden bireyler yetiştirme: İslâm Dîni insanın anne-babasına itaat etmesini, onlara iyiliklerde bulunmasını, onlara karşı yumuşak davranmasını, öf dahi dememesini emretmiştir. Sürûrî de İslâm'a uygun olarak sırasıyla Allah'a ve halifeye itaatten hemen sonra "Çocukların Anne Babasına ve Öğretmenlerine İtaati" başlığıyla bu konuyu ele almıştır. Çocukların öğretmenlerine itaat hususu aynı başlık altında ancak sıralamaya göre anne-babaya itaatten hemen sonra ele alınmıştır.

d. Çocuğunu dinen ve ahlâken iyi yetiştiren aynı zamanda akrabalarının da hakkını gözeten anne babalar yetiştirme hedefi: Dikkat edilirse konular dar çerçeveden geniş olana doğru ve önemine göre belli bir sıra halinde ele alınmaktadır. Bir çocuğun başta Allah'a, sonra sırasıyla halifeye, anne babasına karşı sorumluluklarını yerine getirebilmesi ancak dinen ve ahlâken iyi bir eğitim almasına bağlıdır ki bunu sağlayacak olan da anne-babadır. Bu husus "Anne Babanın Çocuklarına ve Akrabaya Karşı Görevleri" başlığıyla ele alınmıştır. İslâm'ın en önemli emirlerinden biri de akrabayı gözetme, onlara yardım etme, onlarla ilişkiyi daima sıcak tutma ve irtibatı koparmamadır. Bu önemli husus da yine aynı başlık altında ele alınmıştır.

e. Komşusunun hakkına riâyet eden bireyler yetiştirme: İslâm'ın üzerinde durduğu ve önem verdiği bir konu olan komşuluk hakkı da eserde ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

f. Mutlu ve huzurlu bir aile hedefi: Kanaatimizce eserin en önemli maddelerinden biri de "Karı Koca Arasındaki Haklar ve Edepler" başlığıyla bu konudur. Çünkü sağlıklı ve dindar bireyler ancak İslâm'ın emrettiği şekilde birbirlerinin hakkına riâyet eden, sorumluluklarını yerine getiren, dinen ve ahlâken kendilerini iyi yetiştirmiş karı kocanın olduğu bir ailede yetişir. Bunun için de öncelikle karı kocanın İslâm'a uygun bir şekilde eğitilmesi gereklidir. Sürûrî de karı koca arasındaki haklar ve adapları İslâm'a göre ele alarak mutlu ve huzurlu bir aile olmanın yolunu göstermektedir.

g. Bir başka Müslümanı kardeşi olarak gören ve onu seven bireyler yetiştirme: İslâm'a göre müslümanlar kardeşler.¹¹⁴ İslâmiyet kan bağından ziya-

¹¹⁴ Hucurat, 49/10

de din bağına önem verir ve müslümanlar arasında sevgi, muhabbet ve yardımlaşmayı emreder. Bir hadîslerinde Hz. Peygamber “Hiçbiriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe tam iman etmiş olmaz”¹¹⁵ buyurarak İslâm kardeşliğinin imânî boyutuna dikkat çekmiştir. Konunun İslâm dinindeki öneminden dolayı Sürûrî, “İslâm Sevgi ve Kardeşliği” başlığı altında detaylı bir sunum yapmıştır. Meseleye din eğitimi biliminden yaklaşırsak bu madde II. Abdülhamit dönemi eğitim politikalarıyla da uyumludur. Zira Zengin’e göre Tanzimat’ta hâkim olan “Osmanlıcılık” politikası, o dönemde yerini “İslâmcılık” merkezli politikaya terk etmeye başlamıştır.¹¹⁶ Bu konunun eğitim politikasına uygun olduğu söylenebilir.

h. Çalışan, emek harcayan bireyler yetiştirme: İslâm Dîni çalışmayı emreder; tembelliği ve başkasına yük olmayı da yasaklar. Bu hususu “Çalışma ve iş” başlığı altında güzel bir şekilde izah eder.

1. Toplum içerisinde İslâm’a uygun davranışlar sergileyen bireyler yetiştirme: Selâmlaşma, tokalaşma, ziyaretleşme, bayramlaşma, mübarek günleri kutlama, konuşma, sokak-çarşı-pazarda dolaşma gibi bir toplumda bireyler arası iletişimin en yoğun yaşandığı hususlarda da İslâm Dîni bir takım kurallar ve prensipler belirlemiş, emir ve tavsiyelerde bulunmuş ve bunun neticesinde mutlu ve huzurlu bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir. Bu konuda müslüman bir bireyden istenen, İslâm’ın uygun gördüğü şekilde hareket etmesi ve sağlanacak olan toplumsal huzura katkı sağlamasıdır. Sürûrî de bu konuların her birini ayrı ayrı başlıklar altında ele alarak işlemiştir.

i. Yeme ve içme hususunda ölçülü ve bilinçli bireyler yetiştirme: İslâm Dîni hayatın hiçbir alanında boşluk bırakmamış, her konuda bir takım kurallar ve prensipler koymuş, emir ve tavsiyelerde bulunmuştur ki bunlardan biri de yemek yeme ve su içme âdabıdır. Sürûrî, “Yemek” başlığı ile ele aldığı bu konuya hem dinî, hem sosyal, hem de sağlık açılarından yaklaşarak müslüman bireye yemek ve içmek hususlarında İslâmî bir perspektif, bilinç ve davranış kazandırmayı hedeflemiştir.

Sonuç olarak; Nazif Sürûrî *Terbiye-i İslâmiyye*’de, insanın öncelikle bireysel boyutuyla Allah’a karşı sorumlu bir kul olduğunu hatırlatıyor. Halifeye bağlanmanın ve itaat etmenin gerekleri üzerinde durarak sorumlu bir vatandaş olması gerektiğini belirtiyor. Çocuğun anne babasına karşı, anne babanın çocuğuna karşı, eşlerin birbirine karşı görev ve sorumluluklarını ele alarak mutlu ve huzurlu bir aile olmanın yollarını gösteriyor. Toplum içerisinde yaşayan

¹¹⁵ Buhari, İman, 7

¹¹⁶ Zengin, II. Abdülhamit Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 32

insanın uyması gereken kuralları ve prensipleri ortaya koyarak bireyin topluma entegre olarak sosyalleşmesini ve böylece huzurlu bir toplumun oluşmasını hedefliyor. Çalışma konusunu ele alarak insana çalışması gerektiğini, çalışmadan hiçbir başarının ve kalkınmanın olmayacağını, hiçbir şeyin kendiliğinden gerçekleşmeyeceğini gösteriyor. Yemek konusunu da çeşitli açılardan ele alarak bu konuda İslâmî bir bilinç ve davranış kazandırmak istiyor.

Burada diğer bir husus, bu maddelerin din ve ahlâk eğitimi açısından yeterli olup olmadığı sorusudur. Elbette din ve ahlâk eğitiminin konu alanı sadece yukarıdaki maddelerden ibaret değildir. Ancak din ve ahlâk eğitiminin bütün konularını da içine alacak bir eser yazmanın zorluğu yanında *Terbiye-i İslâmiyye*'de olduğu gibi, belirlenen hedef doğrultusunda buna uygun sınırlı konuları ele alarak yazmanın, din eğitimi planlı ve programlı yapma açısından daha isabetli olacağı düşünülmektedir.

2.6.3. Metotlar

Metotlar, hedeflere ulaşmak üzere işlenen konulara uygun yöntem, teknik ve yaklaşımlardır.

Din eğitimi, temelde inanılan dinin eğitimidir.¹¹⁷ *Terbiye-i İslâmiyye*'nin, içeriği itibariyle, İslâm ahlâkı niteliğinde bir din ve ahlâk eğitimi kitabı olması karakteri öne çıkmaktadır. Din eğitimi; iman, ibadet ve ahlâk eğitimi içermeyle beraber, bu eserde ibadet konusuna neredeyse hiç değinilmemiş, iman ve ahlâk ekseninde bir eğitim programı öne çıkmıştır. İmanla ilgili hususlar işlenirken ahlâki davranışların pratik karşılıkları üzerinden, uhrevî mükafat ve ceza eksenli yorumlar yapılmıştır.

Din eğitiminin neliğinden amaçlarına, muhtevalarına, metotlarına kadar her şey dinin ana kaynaklarından hareketle belirlenmelidir. Dinin ana kaynakları İslâm Dini için Kur'an, sünnet ve bunlara ilaveten geleneksel görüştür. Nitekim *Terbiye-i İslâmiyye* bu ilke ışığında kaleme alınmıştır. Zira ele alınan bütün konular âyetler ve hadîsler merkeze alınarak ve geleneksel anlayış yansıtılarak işlenmiştir.

Dinî eğitim ve Din eğitimi kavramları arasında ciddi bir fark vardır. Dinî eğitim, eğitimin tamamının dinî özellikli olmasına işaret ederken, Din eğitimi örgün ve yaygın eğitim içerisindeki din ile ilgili eğitim süreçlerine işaret etmektedir.¹¹⁸ *Terbiye-i İslâmiyye*'nin adından da anlaşılacağı üzere dinî eğitim kapsamına girdiği söylenebilir.

¹¹⁷ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 8

¹¹⁸ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 24

Din pedagojisinin ilk sorusu: “Çocuğuma ne söylerim?” dir. Konusu ise dinin kaynakları ile insanın (öğrencinin) karşılıklı kategorik ilişkilendirme sürecidir.¹¹⁹ *Terbiye-i İslâmiyye*’de, çocuğa (kişiye) ne kazandırılması gayreti ortaya koyulmaktadır.

Terbiye-i İslâmiyye, din ve ahlâk eğitimi açısından normatif-dedüktif yöntemine uygun tarzda yazılmış bir eserdir. Bu anlayışa göre din eğitiminin bütün boyutlarında o dinin kutsal metinlerinde ve geleneğinde yer alan normlar esas alınmalıdır. Böyle bir anlayışta öğretmen, öğretmesi gereken davranışları kesin, mutlak doğrular olarak verir. Normatif-dedüktif yöntem, eğitimde ve din eğitiminde kullanılan en eski yöntemdir. Konu ve öğretmen merkezlidir.¹²⁰

Sürûrî, *Terbiye-i İslâmiyye*’de, ahlâkî kavramları tanımlayarak, analiz ederek onların kökenleri ve pratik hayattaki karşılıklarını göstermekte, kutsal metinlere (âyet ve hadîslere) olduğu gibi, bir bütünlük içerisinde yer vermektedir. Bu yönüyle eserde deskriptif ahlâk eğitimi özelliği görülmektedir, ancak belirli ahlâkî kuralların kesin doğrular olarak önerilmesi, eserin daha çok normatif ahlâk eğitimi esas alınarak yazıldığını belirgin olarak ortaya koymaktadır.

Terbiye-i İslâmiyye’de kullanılan kavramlar ve bu kavramlara yüklenen anlamların kutsal metinlere ve geleneğe uygun olarak tanımlanmaya çalışıldığı görülmektedir.

2.6.4. Değerlendirme

Değerlendirme, eğitim-öğretim sürecinde hedeflere ulaşıp ulaşılmadığının tespit edilmesidir. *Terbiye-i İslâmiyye*’nin içeriğinde böyle bir amacın olmadığı gözlemlenmiştir. Yapılan bir eğitimin neticesinde gözlem yaparak veya soru sorarak hedeflere ulaşıp ulaşılmadığına dair bir değerlendirmede bulunulabilir. Ancak elimizde böyle bir tespit için bulunma imkanı bulunmadığından bu eserle belirlenen hedeflere ulaşıp ulaşılmadığının tespiti ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

2.6.5. İlkeler

İlkeler, eğitim ve öğretimde belirlenen hedeflere ulaşılabilmesi için gözönünde bulundurulması gereken prensiplerdir. Eserin yazıldığı dönemde

¹¹⁹ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 69

¹²⁰ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 74

eğitim biliminin bugünkü seviyede olmadığı göz önüne alınarak bir değerlendirme yapıldığında şu sonuca varılmaktadır:

- Amaca Dönüklük İlkesi: *Terbiye-i İslâmiyye*, Maârif Nezareti'nce basımına izin verilen, Sultan II. Abdülhamit dönemi eğitim politikalarıyla birbir örtüşen bir din ve ahlâk eğitimi kitabıdır.

- Öğrenciye Görelilik İlkesi: *Terbiye-i İslâmiyye*'nin okullarda okutulmak için yazılıp yazılmadığı bilgisine ulaşamamıştır. O yüzden bu konuda kesin olarak bir sonuca ulaşmak mümkün görünmemektedir.

- Aktiflik İlkesi: *Terbiye-i İslâmiyye*, öğrenci değil öğretmen ve konu merkezli olarak yazılmıştır. Ahlâki ilkeler İslâm'ın ana kaynakları olan Kur'an ve hadislerle delillendirilerek uyulması ve uygulanması gereken kesin doğrular şeklinde ele alınarak işlenmiştir.

- Somuttan Soyuta İlkesi: Esere bütüncül olarak baktığımızda bu ilkenin gözönüne alındığı görülmektedir. Örneğin, ekmeğin yapılmasını; tarlanın sürülmesi, nadasa bırakılması, tohum atılması, biçilmesi, samanından ayrılması, tanelendirilmesi, tarladan kaldırılması, değirmende öğütülmesi, yoğurulması, mayalandırılması ve pişirilmesi gibi süreçlerle somut olarak anlatmakta, çalışma ve gayret olmadan ekmeğin yapılamayacağını belirtmekte ve buradan yola çıkarak neden çalışmamız gerektiğini, çalışmanın bütün boyutlarını detaylarıyla birlikte aktarmaktadır.¹²¹

- Bilinenden Bilinmeyene İlkesi: Eserin bu ilkeye uygun olarak yazıldığı söylenebilir. Örneğin Sürûrî, karı-koca arasındaki edep ve haklar başlıklı maddede öncelikle Allah (c.c.)'in karı ve kocayı insan neslinin soy ve üreme vesilesi kıldığını, insanlığın mutluluğunun bu iki asıl unsurun güzel anlaşılması ve uzlaşmasıyla meydana geldiğini ifade ederek konuya giriş yapmış ve daha sonra karı ve koca arasındaki edep ve hakları detaylarıyla birlikte anlatmıştır.¹²²

- Hayata Yakınlık İlkesi: Eserin bu ilkeye uygun olarak yazıldığı söylenebilir. Ele alınan konuların teorik anlatımı yapıldıktan sonra gerçek hayattaki karşılıkları örneklerle izah edilmiş, uyulması ve uygulanması gereken bilgiler bu ilke ışığında sunulmuştur.

- Bütünlük İlkesi: Eser, din ve ahlâk eğitimi üzerine yazıldığı için daha çok ruhsal, yani manevi yönü ağır basan bir eğitim öngörmektedir. Ancak eserin gerek "Giriş" kısmında, gerekse "Baba ve annenin çocukları üzerindeki görevleri" maddesinde insanın hem maddi hem de manevi yönünün

¹²¹ Sürûrî, *Terbiye-i İslâmiyye*, s.42

¹²² Sürûrî, *Terbiye-i İslâmiyye*, s.31

olduğundan bahsedilmekte, çocukların her iki yönden bakılmasının, yetiştirilmesinin ve eğitilmesinin anne ve babanın sorumluluğuna bırakılmış bir görev olduğu ifade edilmektedir.

- Otoriteye İtaat İlkesi: *Terbiye-i İslâmiyye*'nin tahminimizce yazılma gayesi zaten Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getiren dindar bir kul, halife itaat eden iyi bir vatandaş, anne babasına, öğretmenlerine, komşularına, akrabalarına ve din kardeşlerine karşı görev ve sorumluluklarının farkında olan ve bu bilinçle hareket eden bireyler yetiştirmektir. Bu açıdan "Otoriteye itaat" ilkesine uygun olduğu söylenebilir.

- Güncellik İlkesi: Eserde ele alınan bütün konuların o dönemin toplumsal hayatında geçerli olan ahlâkî ve dinî yaşantıya uygun olanlar arasından seçilerek ele alındığı ve öğretilmeye çalışıldığı görülmektedir.

- Ferdî Farklılıklar İlkesi: Eserin anlatım üslubuna baktığımızda; konuların öncelikle teorik olarak temellendirildiğini, âyet ve hadîslerle delillendirildiğini, güncel örneklerle detaylandırıldığını, şiirlerle ve bazı veciz sözlerle süslendiğini, yer yer edebî sanatlarla kuvvetlendirildiğini ve böylece çok zengin bir anlatımla işlendiği görülmektedir. Bu durum, eserin "Ferdî farklılıklar ilkesi"ne kısmen de olsa uygun olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

- Hürriyet İlkesi: *Terbiye-i İslâmiyye*'de ahlâkî ilkeler anlatılırken kesin doğrular olarak sunulmakta, tartışmaya açılmamaktadır. Ancak uyulması ve uyulmaması gereken kurallar ortaya konulduktan sonra hem dünya hem de ahirette olumlu ya da olumsuz, mükafat ya da ceza şeklinde bir sonucunun olduğu belirtilmekte, böylece konular, iki seçenek birlikte verilerek bir tercihte bulunulması gerektiğini ifade edecek şekilde işlenmektedir. Bu yönüyle eserin "Hürriyet ilkesi"ne uygun olduğu ifade edilebilir.

Sonuç

İslâm'da dinin ana bölümlerinden biri olan ahlâk da din eğitimi ve öğretimi faaliyetleri kapsamında yapılan çalışma alanlarından biridir. İnsanın kendisi de dâhil tüm varlıklara karşı görevlerini yerine getirmesi için sahip olması gereken olumlu özelliklerin tümüne verilen addır. İslâmiyet'in sunmuş olduğu hayat tarzını anlatmak içinse "İslâm Ahlâkî" ifadesi kullanılır. İslâm ahlâkının kaynağı Kur'an ve sünnettir.

İslâm'da din ve ahlâk eğitimi süreci Kur'an'ın nüzülü ile başlar ve günümüze kadar kesintisiz olarak devam eder.

Din ve ahlâk eğitiminin en önemli faaliyet alanlarından biri bu konuda eserler yazılmasıdır. Bu eserlerden biri de çalışmamızın konusunu oluş-

turan, Nazif Sürûrî tarafından kaleme alınan “Terbiye-i İslâmiyye” dir. H. 1326 (m. 1908) yılında Sultan II. Abdülhamit’in son zamanlarında Maarif Nezareti’nin izniyle basılan eser, yazıldığı dönemin eğitim politikasını da yansıtmakta, sadece dinî değil aynı zamanda siyasî ahlâk ve vatandaş profili de çizmektedir. Sürûrî bu eserinde ele aldığı konularla Allâh’a iyi bir kul, Peygamber Efendimize hayırlı bir ümmet ve halifeye de itaat eden dindar bireyler yetiştirme amacı taşımaktadır.

Eserin ana metinleri Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olup, konularına göre yer verdiği dize ve dörtlüklerden oluşan şiirlerin büyük bir kısmı Farsçadır. Özet ve giriş kısımları hariç toplam 14 bölümden oluşmaktadır.

Konu başlıklarını belli bir plan dahilinde sıraladığı gözlenmekte olup ele aldığı konuları anlaşılır ve sade bir dille ancak detaylı bir şekilde işlemiş, âyet, hadis, şiir ve atasözleriyle destekleyerek insanların istifadesine sunmuştur.

İslâm ahlâkına uygun olarak yazılmış bir ahlâk kitabıdır. Çünkü ele aldığı bütün konuları âyet-i kerîmeler ve hadis-i şeriflerle delillendirerek işlemekte, Hz. Ömer, Hz. Ali gibi râşid halifelerin görüşlerine yer vermektedir.

Sürûrî, Mevlana’nın Mesnevi’sinden ve Sadî’den alıntılıdığı veya kaynak belirtmeksizin kullandığı çoğunluğu Farsça olan şiirlerle konuların anlatımını süsleyerek zenginleştirmektedir.

Sürûrî, konularını temellendirirken hem âyetlerden hem de hadis-i şeriflerden faydalanmakta, ancak bunları kullanırken kaynakların ayrıntılı bilgisini vermemektedir. Şiirlerin kullanımında da benzer bir yol izlenmektedir, bazı şiirlerin kime ait olduğu ve hangi eserde olduğu belirtilmemekte ancak bazı şiirlerin kime ait olduğu zikredilmemektedir. Kime ait olduğu belirtilmeyen şiirlerin Nazif Sürûrî’ye ait olduğu tahmin edilmektedir. Zîra onun edebî vasfının olduğu ve edebiyat alanında eserler yazdığı bilinmektedir.

Terbiye-i İslâmiyye’nin bir diğer özelliği de teorik değil pratik ahlâk çerçevesinde yazılmıştır. Eserde nasıl öğreteceğimizden ziyade ne öğreteceğiz anlayışı hâkimdir. O yüzden metot üzerinden değil, direk olarak nelerin kazandırılması gerektiği üzerinden bir eser yazılmıştır.

Eserde dikkat çeken başka bir özellik bireysel ahlâktan ziyade toplumsal ahlâk ilkesiyle yazılmış olmasıdır. Bireylerin sahip olması veya sahip olmaması gereken ahlâkî özelliklerden bahsetmek yerine toplumsal bir varlık olan bireyin başta Allah’a karşı kulluk görevleri hatırlatılmakta, halifelik makamına itaatin gerekliliğinden bahsedilmekte, sonra da yakından uzağa

doğru çevresiyle ilgili dikkat etmesi gereken ahlâki davranışları dinin ana kaynaklarından faydalanarak ortaya koymaktadır.

Eserde yer alan ahlâk anlayışı günümüz ahlâk anlayışıyla benzer karakteristik özelliklere sahiptir. Ancak siyasi ve toplumsal yapının değişmesiyle bazı konularda ahlâk anlayışının da değiştiğini görmekteyiz. Bunun en güzel örneği hilafet konusudur. Hilafet bir zamanlar ahlâkın konusu iken bugün daha çok demokrasi eksenli ahlâk anlayışının kabul edildiği söylenebilir. Bu açıdan hilafet konusunu dışarıda tutmak kaydıyla Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir din ve ahlâk eğitimi kitabı olan bu eserin günümüz Türkçesiyle sadeleştirilerek insanların istifadesine sunulmasının din ve ahlâk eğitimine ciddi bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ahmed Muhammed b. Hanbel**, *Müsned*, C. 21-23, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992
- Akseki**, Ahmet Hamdi, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, Nur Yayınları, Ankara 1991
- Aydın**, Mehmet Zeki, "Ailede Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012
- BOA**, (h. 29/Z/1281), DH.SAİDd..., Dosya: 18, Gömlek:235
- BOA**, (h. 29/Z/1281), ŞD.SAİD, Dosya: 24, Gömlek:1
- Buharî**, Muhammed bin İsmail, *Sahîhu'l-Buharî*, C. I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992
- Cebeci**, Suat, *Din eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 1996; s. 29'dan akt. Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem A Yay., Ankara 2002
- Çakan**, İsmail Lütfi, Güzel Ahlâk Olgun İman Demektir, *Altınoluk Dergisi*, 2014, (335)
- Doğan**, Nuri, *Ders Kitabı ve Sosyalleşme (1876-1918)*, (1. Baskı), Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994
- Ebu Dâvûd**, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, (2. Baskı), C. 7-11, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992
- Erdem**, Hüsameddin, *Problematik Olarak Din Felsefe Münasebeti*, (4. Baskı), Hü-Er Yayınları, Konya 2010
- Erdem**, Hüsameddin, *Bazı felsefe Meseleleri*, (3. Baskı), Hü-Er Yayınları, Konya 2012
- Gündüz**, Mustafa, "II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, Cilt 6, Sayı 12,
- Gündüz**, Şinasi, "İslâm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, (1. Baskı), DİB Yayınları, İstanbul 2007

- Karaman**, Fikret, vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2006
- Kılıç**, Recep, “İslâm Ahlâkı”, *İslâmî Giriş Evrensel Mesajlar*, (1. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2008
- Kodaman**, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, (2. Baskı), TTK Basımevi, Ankara 1991
- Malik b. Enes**, *Muvattâ*, (2. Baskı), C. 20, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992
- Öztürk**, Faruk, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ahlâk Kitapları”, *Kebikeç*, 1998
- Peker**, Hüseyin, *Din ve Ahlâk Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*, Eser Matbaası, Samsun 1991
- Tirmizî**, *Sünenü’t-Tirmizî*, (2. Baskı), C. 12-14, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992
- Tosun**, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, (2. Baskı), Pegem A Yayıncılık, Ankara 2002
- Yavuz**, Kerim, (1988), *Günümüzde Din Eğitimi*, Çukurova Üniversitesi Yayınları:1, Adana 1988
- Yazıbaşı**, Muhammed Ali, “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/2014, (4), ss. 761-780
- Zengin**, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009
- Zengin**, Zeki Salih, “İslâm Din Eğitiminin tarihsel Gelişimi”, *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan, Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara 2012